§ 1. Поняття та структура цивільного законодавства

Цивільне законодавство — це система нормативних актів, які містять цивільно-правові норми.

Як співвідносяться між собою цивільне право і цивільне законодавство?

Цивільне право — це сукупність юридичних норм. Цивільне законодавство — система нормативних актів. Цивільне право — внутрішня форма права, зміст якого визначається соціально-економічними особливостями суспільних відносин, що ним регулюються; цивільне законодавство — зовнішня форма права, тісно пов'язана з його змістом. Отже, цивільне право становить зміст цивільного законодавства, а останнє є формою вираження цивільного права.

Структура цивільного законодавства є будовою і внутрішньою формою організації системи цивільних нормативних актів. Цивільно-правові акти залежно від їх юридичної сили і престижу перебувають на різних структурних рівнях, а тому система цивільних правових актів у цілому є поліструктурною.

Найважливішими нормативними актами є закони. Вони поділяються на основні (конституційні) і звичайні.

До основних законів належать Конституції. Прийнята 28 червня 1996 р. нова Конституція України як своєрідний суспільно-політичний договір принципово змінює політико-правову ситуацію в Україні на краще. Вона відкриває реальні можливості створення і розвитку справжнього громадянського суспільства в країні.

Конституція України 1996 р. має найвищу юридичну силу. Закони та інші нормативні акти приймаються на основі Конституції України і мають відповідати їй. Конституція України містить у собі норми різних галузей права, в тому числі норми цивільного права. Вона передбачає цивільно-правові засади регулювання відносин власності в статтях 13, 14 і

41. Статті 21, 23, 24, 27, 28, 29, 31 і 32 Конституції України заклали підвалини цивільно-правового регулювання особистих немайнових відносин з приводу таких особистих благ, як життя, здоров'я, ім'я, честь, гідність, ділова репутація, особисті папери, таємниця кореспонденцій та ін.

Конституцію України можна розглядати як центр всієї структури українського законодавства, в тому числі цивільного законодавства. Це пояснюється тим, що відповідно до Конституції України (ст. 8), як уже зазначалося, закони України, акти Президента України, акти Кабінету Міністрів України та інших органів виконавчої влади приймаються на основі Конституції України і мають відповідати їй.

Після Конституції України вищу юридичну силу мають закони.

Даному положенню відповідає зміст законодавчих актів, оскільки в них закріплюються засади політичного і суспільно-економічного життя держави. Так, закони України про власність, підприємства, банки і банківську діяльність, цінні папери і фондову біржу, захист ринку набули важливого значення для розвитку цивільного законодавства в Україні.

В Україні законодавчу владу здійснює Верховна Рада.

Отже, закон — це нормативний акт, який приймається Верховною Радою України. Одним з найважливіших законів України є ЦК України, який був затверджений Верховною Радою УРСР 18 липня 1963 р. В нього внесено зміни і доповнення відповідно до нового цивільного законодавства України, в тому числі законів України "Про власність" і "Про заставу". Це оновлення ЦК України дає можливість говорити про деякі його ринкові риси і пристосувати його для регламентації майнових відносин в умовах становлення ринкової економіки в Україні.

Подальший розвиток ринкових відносин в Україні вимагає створення цілком ринкового ЦК України. Остаточний варіант проекту такого кодексу вже підготовлено. У процесі його підготовки перед авторським колективом постало складне і відповідальне завдання — створити перший Цивільний кодекс суверенної незалежної України. Він має відповідати вимогам ринкової економіки. Цивільне законодавство України в цілому,

зокрема проект ЦК України, має спиратися на найновіші досягнення світової правової науки і культури, в тому числі і країн СНД. Проект ЦК України має відзначатися чітким приватно-правовим змістом і спрямованістю на приватну особу.

Проект ЦК України від 25 серпня 1996 р. побудовано за пандектною системою. Відповідно до неї норми, які можуть бути застосовані при регулюванні будь-яких суспільних відносин, що становлять предмет цивільного права, винесено за дужки та представлено в проекті окремою книгою під назвою "Загальна частина". Цивільно-правові інститути особливої частини цивільного права представлено у 7 книгах: "Особисті немайнові права фізичних осіб", "Речове право", "Право інтелектуальної власності", "Зобов'язальне право", "Сімейне право", "Спадкове право" та "Міжнародне приватне право".

Книга перша "Загальна частина" складається з 5 розділів і 18 глав. Це розділи про основні положення, особи (фізичні особи, юридичні особи, держава, Автономна Республіка Крим, територіальні громади), об'єкти цивільних прав, правочини, представництво, строки та терміни, позовну давність. До безперечних досягнень у галузі підготовки першої книги слід віднести вперше врегульований у межах проекту ЦК України правовий статус держави. Автономної Республіки Крим та територіальних громад як суб'єктів цивільних прав та обов'язків, а також розділ про об'єкти цивільних прав. Кілька слів про розділ щодо об'єктів прав, якого чинний ЦК України не має. Об'єкти прав — загальний цивільно-правовий інститут і включення його до "Загальної частини" є цілком закономірним. Це дало змогу зосередити в "Загальній частині" проекту ЦК України всі елементи цивільно-правових відносин.

Книга друга "Особисті немайнові права фізичних осіб" — велике досягнення проекту ЦК України. Юридичним фундаментом цієї книги є розділ II Конституції України про права людини і громадянина. Конституційні особисті права людини повністю перенесено до книги другої. Зміст їх розширено, конкретизовано. Книга містить перелік способів захисту особистого немайнового права, що його порушено. Маються на увазі: відшкодування збитків, компенсація моральної шкоди, громадська догана, заборона випуску у світ газети чи книги, в яких міститься неправдива інформація, вилучення тиражу книги чи газети і знищення його. Книгу другу проекту можна назвати кодексом про особисті права фізичної особи в ЦК. У ній передбачається 47 статей, що регулюватимуть особисті немайнові відносини, пов'язані із здійсненням особистих прав як у непорушеному стані, так і у разі порушення зазначених відносин. Якщо чинний ЦК України в одній ст. 7 забезпечує захист честі, гідності та ділової репутації, то проект у 47 статтях забезпечує захист до трьох десятків особистих прав фізичної особи. Це зрозуміло. Це закономірно. Це відповідає нормам Конституції України. Людина починається не з майнових уподобань, а з духовних цінностей: життя, здоров'я, імені,

честі, гідності, ділової репутації, особистого життя та ін. Людина, передусім, — духовний світ, а вже потім вона власник, підприємець, виробник матеріальних благ.

Книга третя "Речове право" передбачає регулювання речових відносин. Категорія речових прав як елементів речових відносин дістала своє нове народження у проекті ЦК України, де речові права посіли належне їм місце. До речових прав віднесено право власності, право володіння, сервітутні права, право користування чужою землею для сільськогосподарських потреб (емфітевзис), право користування чужою землею для забудови (суперфіцій), застава та інші речові права. Проект передбачає захист речових прав. Розробники проекту розглядають державних комунальних юридичних осіб як суб'єктів права власності на майно, закріплене за ними. Таким чином, проект уникає понять "оперативне управління" і "право повного господарського відання". Разом з тим не можна не бачити, що визнання державних і комунальних юридичних осіб власниками неминуче веде або до виникнення фігури подвійного власника, або до утвердження існування розщеплюваної власності.

Конституція України визначила правові засади розвитку будь-якого виду творчості, раціонального використання її результатів та їх правової охорони. Зазначені засади знайшли достатню реалізацію в проекті ЦК. Книга четверта містить загальні положення про інтелектуальну власність, а також норми авторського права, права промислової власності, права на засоби індивідуалізації учасників цивільного обороту, товарів і послуг.

За проектом лише угода регулює відносини між володільцем права інтелектуальної власності та користувачем. Саме угода визначає розміри, порядок обчислення і виплати за використання об'єктів інтелектуальної власності. Кабінет Міністрів України може лише встановити мінімальні ставки авторської винагороди.

У проекті ЦК України закладено нові інститути — це суміжні права (права виконавців, виробників фонограм та організацій мовлення), права на селекційні досягнення, на нерозкриту інформацію, на фірмове найменування, найменування місця походження товару. Передбачається тільки судовий порядок захисту порушених прав суб'єктів прав інтелектуальної і промислової власності.

Книга п'ята "Зобов'язальне право" регулює відносини майнового обігу. Йдеться про договірні відносини, пов'язані з переданням майна у власність, виконанням робіт та

наданням послуг тощо. Крім договірних відносин, зобов'язальне право регулює відносини, що виникають із правомірніх односторонніх дій, із заподіяння шкоди і безпідставного збагачення. Кожний вид зобов'язань має свої особливості, що зумовлює їхню відносну самостійність і створення окремих інститутів зобов'язального права. Загальні правила, що поширюються на всі види зобов'язань, становлять загальні положення про зобов'язання. До них належать норми про поняття і підстави виникнення зобов'язань, виконання та способи, що забезпечують виконання їх, відповідальність за порушення зобов'язань, підстави припинення їх.

Норми договірного права є переважно диспозитивними, недоговірні зобов'язання регламентуються імперативними нормами. Проект надає важливого значення звичаям ділового обороту в регулюванні договірних відносин.

До новел книги п'ятої проекту слід віднести інститут суб-рогації — набуття всіх прав, що належали раніше кредиторові, внаслідок виконання третьою особою (суброгантом) обов'язків боржника щодо цього кредитора; поняття порушення зобов'язань, нову форму цивільної відповідальності (сплата штрафної неустойки за порушення зобов'язання), низку нових договорів, що зумовлено потребами економічного обороту (лізинг, довірче управління майном, факторинг, франчай-зинг тощо), нові інститути недоговірних зобов'язань, що виникають з односторонніх правомірних дій (публічне обіцяння винагороди, ведення чужих справ без доручення).

Серед охоронювальних зобов'язань новим є інститут зобов'язань, які виникають внаслідок загрози життю і здоров'ю громадян, а також їхньому майну і майну юридичних осіб у зв'язку з порушенням довкілля. Рядом новел доповнено умови настання відповідальності при заподіянні моральної шкоди, а також шкоди, завданої взаємодією джерел підвищеної небезпеки чи через недоліки у товарах, виконаних роботах, наданих послугах.

Книга шоста "Сімейне право", в якій вміщено нормативний матеріал щодо сімейного права, має на меті відобразити особливості правового регулювання сімейних відносин, показати їхню внутрішню глибоку єдність з майновими і немайновими відносинами, які регулюються цивільним правом.

Щодо особливостей правового регулювання сімейних відносин у проекті в якості нормативних новел слід зазначити таку необхідну умову укладення шлюбу, як взаємну

обізнаність осіб, що беруть шлюб, про стан здоров'я; розширення можливостей для укладення шлюбу (місцем укладення шлюбу може бути будь-яке місце в Україні за бажанням осіб, які одружуються); зміна правила про час припинення шлюбу в разі його розірвання судом.

На думку розробників проекту, цивілістична суть сімейних відносин зумовила розширення можливості їхнього регулювання самими учасниками перш за все через інститут шлюбного договору.

У книзі сьомій "Спадкове право" по-новому вирішується проблема усунення від спадкування, питання щодо спадкування окремих прав та обов'язків спадкодавця. За рішенням суду усувається від права спадкування особа, яка ухилялася від надання допомоги спадкодавцеві, коли він через поважніпричини потребував її. Вклад у банках в усіх випадках має включатися до спадщини.

Чимало нових положень стосується спадкування за заповітом. Мається на увазі складання подружжям єдиного заповіту, право на складання заповіту з умовою складання таємного заповіту тощо.

Проект пропонує шість черг спадкоємців за законом. Залишено без змін склад першої та другої черг, які передбачені чинним ЦК України. Змінено підхід до порядку прийняття спадщини.

Книга восьма "Міжнародне приватне право" є логічним завершенням проекту ЦК України. В ній зосереджено норми, що регулюють суспільні відносини, які виникають у міжнародному спілкуванні фізичних і юридичних осіб.

На відміну від чинного ЦК України проект пропонує повніше колізійне регулювання міжнародних приватних відносин, що сприятиме розвиткові міжнародних та інших відносин'.

Така структура і зміст проекту ЦК України. Прийняття нового ЦК України буде великим

досягненням Української держави, бо цивілізованість держави, крім інших факторів, зумовлюється досконалістю і потенційними можливостями правової системи держави і передусім її цивільного законодавства2.

В 1993 р. був прийнятий Повітряний кодекс України, в якому поряд з іншими галузевими нормами містяться цивільно-правові норми, в тому числі про страхування цивільної відповідальності повітряного перевізника3.

Елементом системи цивільного законодавства України є укази Президента України, зокрема Указ Президента України "Про обов'язкове страхування цивільної відповідальності власників транспортних засобів"4. Кабінет Міністрів України на підставі і на виконання зазначеного Указу Президента України затвердив Положення про порядок і умови обов'язкового страхування цивільної відповідальності власників транспортних засобів.

Значну роль у регулюванні майнових відносин відіграють постанови і розпорядження Кабінету Міністрів України. На рівні постанов Кабінету Міністрів України затверджуються досить важливі нормативні акти. Так, Правила відшкодування власником підприємства, установи і організації або уповноваженим ним органом шкоди, заподіяної працівникові ушкодженням здоров'я, пов'язаним з виконанням ним трудових обов'язків, затверджені Постановою Кабінету Міністрів України від 23 червня 1993 р. № 472 (із змінами та доповненнями до них, затвердженими Постановою Кабінету Міністрів України від 18 липня 1994 р. № 492)2.

Наступною частиною структури законодавства є відомчі нормативні акти. В юридичній літературі зазначається, що вони є найменш організованою частиною ієрархічної структури законодавства. Це пов'язано як з відсутністю у даній структурі активного центру, так із іншими обставинами, зокрема з великою кількістю відомчих нормативних актів.

У сфері цивільного законодавства діє чимало відомчих нормативних актів, зокрема наказ Державного комітету України по житлово-комунальному господарству "Про затвердження Положення про порядок передачі квартир (будинків) у власність громадян"3. Між тим необхідність дальшого зміцнення законності у сфері нормотворчості настійно вимагає підвищення рівня організації відомчих нормативних актів. Досягненню цього могли б сприяти такі заходи: а) скорочення кількості відомчих актів за рахунок

зменшення питань, з яких відповідні відомства мають право їх видавати; б) забезпечення повної узгодженості між нормативними актами вищих органів влади, з одного боку, і відомчими актами, з іншого. У зв'язку з цим бажано було б нормативно закріпити обов'язковість такої узгодженості і встановити санкції за її недодержання.

Голови місцевих державних адміністрацій приймають рішення у межах своїх повноважень, у тому числі з питань цивільного законодавства.

Органи місцевого самоврядування у межах повноважень, визначених законом, приймають рішення і з питань цивільного законодавства, які є обов'язковими до виконання на відповідній території.

Елементами системи цивільною законодавства є також примірні статути кооперативних і громадських організацій, схвалені органами державного управління або прийняті вищими органами (наприклад, з'їздами) кооперативних та інших систем.

Удосконаленню майнових відносин між організаціями в нових умовах господарювання служать також акти Вищого арбітражного суду України.

§ 2. Співвідношення галузевого і комплексного законодавства

Цивільне законодавство за своїм змістом є галуззю законодавства. Воно містить норми цивільного права. Одним з показників галузі законодавства, адекватної галузі права, слід вважати наявність зведеного нормативного акта, який охоплює переважну більшість інститутів даної галузі. Такий нормативний акт має бути активним центром системи законодавства, управляти нею шляхом розмежування компетенції між нормотворчими органами в регулюванні конкретних відносин і встановленні загальних положень, які

підлягають відтворенню в інших нормативних актах, що видаються на базі і на розвиток цього зведеного акта. Для цивільного законодавства таким зведеним нормативним актом є Цивільний кодекс. Проте у практиці немає "чистих" галузей законодавства, тобто таких, які б містили норми виключно однієї галузі. Нормативні акти відображають функціональні зв'язки між нормами різних галузей права, а тому галузь цивільного законодавства, яка відповідає галузі цивільного права, складається не лише з цивільно-правових актів, а й охоплює нормативні матеріали з цивільного права, що містяться у нормативних актах інших галузей права. Так, у Законі "Про підприємства в Україні" від 27 березня 1991 р. відповідні статті передбачають цивільно-правові норми поряд з іншими статтями, які містять норми трудового, фінансового та адміністративного права. З іншого боку, в цивільно-правових актах містяться норми інших галузей права. У ЦК України є норми адміністративного права: ст. 105 передбачає право виконкому місцевої ради народних депутатів винести рішення про знесення самовільно зведених жилого будинку, господарських і побутових будівель та споруд.

Отже, в системі сучасного законодавства є нормативні акти, які містять норми різних галузей права. Вони належать до комплексних нормативних актів. Сукупність комплексних нормативних актів становить комплексне законодавство. Наявність галузевих і комплексних нормативних актів необхідно враховувати у практичній діяльності з застосування норм права. Не менш важливо враховувати цю обставину в роботі з удосконалення чинного законодавства, бо в цьому разі досить чітко вимальовуються шляхи можливої консолідації норм, згрупування їх у самостійні рубрики, скорочення множинності й усунення суперечностей.

§ 3. Дія цивільного законодавства

Дія цивільного законодавства у часі. Норми права, що містяться у цивільному законодавстві, регулюють суспільні відносини, які становлять предмет цивільного права. Цивільне законодавство періодично оновлюється. В ньому з'являються нові норми цивільного права, а застарілі норми припиняють свою дію. В Україні постійно виникають суспільні відносини, які піддаються регулюванню нормами цивільного права. В цих умовах дуже важливо встановити, з якого моменту набирає чинності відповідна цивільно-правова норма і на які відносини вона поширюється. Порядок набрання чинності

законами визначається ст. 94 Конституції України, в якій передбачається, що закон набирає чинності після 10 днів з дня його офіційного оприлюднення, якщо інше не передбачено самим законом, але не раніше дня його опублікування. Відповідно до Регламенту Верховної Ради України від 27 липня 1994 р. закони публікуються державною та російською мовами Президією Верховної Ради у "Відомостях Верховної Ради України" протягом ЗО днів, а також у газеті "Голос України" протягом 5 днів і є офіційною публікацією.

Укази і розпорядження Президента України набирають чинності через 3 дня після їх опублікування у газеті "Урядовий кур'єр", якщо інше не встановлено в самому указі чи розпорядженні (п. 2 Указу Президента України "Про внесення змін до Положення про порядок підготовки і внесення проектів указів і розпоряджень Президента України та про порядок набрання чинності цими актами" від 13 жовтня 1993 р. № 454/93).

Укази і розпорядження, які не підлягають опублікуванню, набирають чинності через 3 дні після їх підписання, якщо інше не встановлено в самому указі чи розпорядженні.

В постановах Кабінету Міністрів України нормативного характеру має бути вказаний строк введення їх у дію. Якщо в постановах Уряду не вказано строк введення в дію, вони набирають чинності з моменту їх прийняття.

Розпорядження Кабінету Міністрів України набирають чинності з моменту їх прийняття і опублікуванню у Зібранні постанов Уряду не підлягають2.

З 1 січня 1993 р. нормативні акти, що їх видають міністерства, інші органи державної виконавчої влади, органи господарського управління та контролю і які стосуються прав, свобод і законних інтересів громадян або мають міжвідомчий характер, підлягають державній реєстрації. Державну реєстрацію зазначених актів здійснює Міністерство юстиції України.

Державну реєстрацію нормативних актів відділів, управлінь, інших служб обласної, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій, а також органів господарського управління та контролю здійснюють управління юстиції обласної, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій.

Нормативні акти зазначених органів набирають чинності через 10 днів після їх реєстрації, якщо в них не встановлено пізнішого строку надання їм чинності.

Дія цивільного законодавства у просторі і за колом осіб. Закони Верховної Ради України, укази Президента України, постанови і розпорядження Кабінету Міністрів України, нормативні акти міністерств і відомств поширюють свою дію на всю територію України. Разом з тим орган, що видав цивільно-правовий нормативний акт, може обмежити територію дії даного акта.

Дія цивільного законодавства України поширюється на всіх осіб, що перебувають на її території. До цих осіб належать громадяни України, українські юридичні особи, держава Україна, територіальні громади. Дія цивільного законодавства поширюється також на іноземних громадян, осіб без громадянства, на іноземні юридичні особи, якщо інше не передбачено законами України. Якщо дія цивільно-правового нормативного акта поширюється на певну територію України, то зазначений нормативний акт діє тільки щодо тих осіб, які перебувають на даній території. Іноді в самому нормативному акті передбачено або випливає з його змісту, що він застосовується лише до певної групи суб'єктів. До таких законів можна віднести, наприклад. Закон України "Про захист прав споживачів".

§ 4. Застосування цивільного законодавства за аналогією

Цивільному законодавству, на відміну від кримінального, відомий інститут аналогії. У ст. 4 ЦК України сказано, що цивільні права та обов'язки виникають також з дій громадян та організацій, які хоч і не передбачені законом, але внаслідок загальних засад і змісту цивільного законодавства породжують цивільні права та обов'язки. Із змісту зазначеної норми випливає, що цивільні правовідносини виникають також з дій, зокрема угод громадян і організацій, хоч і не передбачених законом, але таких, що відповідають (не суперечать) загальним засадам і змісту цивільного законодавства. Отже, в таких

випадках керуються не конкретною нормою цивільного законодавства, а лише загальними засадами, змістом цивільного законодавства. Такий засіб заповнення прогалин закону називається аналогією права. Поряд з цим застосовується і аналогія закону — поширення на відносини, які безпосередньо не врегульовані в законі, правових норм, що регламентують подібні відносини.

Збереження інституту аналогії у цивільному праві, на відміну від кримінального права, в якому аналогію скасовано, пояснюється так: кримінальне право має справу з протиправними, злочинними діями. З метою зміцнення законності воно виходить з принципу: поведінка, що не кваліфікується за кримінальним законом як злочинна, не може бути підставою для застосування покарання.

Цивільне ж законодавство, навпаки, в переважній більшості регулює правомірну, суспільне корисну діяльність громадян та організацій. При цьому важливо передбачити всі можливі випадки вчинення правомірних дій. До того ж обмеження правомірної діяльності суворими межами закону призвело б до сковування розумної господарської ініціативи учасників цивільного обороту, що негативно позначилося б на розвитку майнових відносин, які виникають з метою задоволення матеріальних і духовних потреб громадян та організацій. В умовах радикальної економічної реформи законодавець заохочує ділову заповзятливість в економічній, комерційній діяльності. Аналогія права і закону в цивільному праві знаходить нове обгрунтування в принципі: дозволено все, що не заборонено законом.

§ 5. Роль судової та арбітражної практики в удосконаленні, тлумаченні та застосуванні цивільного законодавства

Важливого значення набувають постанови Пленуму Верховного Суду України, в яких на підставі аналізу й узагальнення судової практики містяться керівні роз'яснення судам з питань застосування чинного цивільного законодавства при розгляді різних категорій цивільних справ. Вони є обов'язковими для всіх судів України і публікуються у відповідних збірниках'.

Судова практика, яка закріплюється в окремих рішеннях з цивільних справ, на відміну від керівних роз'яснень Пленуму Верховного Суду України, не має обов'язкового значення для судів країни. Рішення з конкретних справ є обов'язковими лише для учасників спорів, а також для громадян і організацій, до яких пред'явлено вимоги судового виконавця з виконання судових рішень (статті 348—352 ЦПК України). Разом з тим вивчення судової практики необхідно для з'ясування змісту цивільних законів та їх правильного застосування. Судову практику законодавець також враховує у процесі вдосконалення чинного законодавства і видання нових нормативних актів. Зазначені моменти характерні для арбітражної практики.